

KSIESW – geneza, zarys problematyki badań, zamierzenia

Książka, którą oddajemy do rąk czytelników, stanowi pokłosie badań naukowych pracowników Katedry Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, która w roku bieżącym obchodzi jubileusz dwudziestolecia pracy dydaktycznej. Jednostka została powołana na mocy Uchwały Senatu UW z dnia 26 września 2001 r. W tym samym roku Senat UW zatwierdził standardy prowadzonych w Katedrze interdyscyplinarnych studiów humanistycznych o specjalności kulturoznawstwo Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW), a 1 października 2002 r. rozpoczęliśmy kształcenie na tym kierunku.

Pojawienie się Katedry było świadectwem powrotu pojęcia EŚW do dyskursu europejskiego, zdynamizowanego w końcowej fazie negocjacji akcesyjnych Polski do UE, a także potrzeby refleksji naukowej nad odrębnością regionu, w którym w szczególności sposób przejawia się jedność i wielość Europy, a Wschód łączy się z Zachodem. Region, definiowany za Oskarem Haleckim i Jerzym Kłoczowskim jako „obszar położony pomiędzy Niemcami a Rosją”, uznaliśmy za zbyt wąski. Uwzględnivszy wagę problematyki przeszłości regionu i jego niegdysiejszej specyfiki, na ramy geograficzne nałożyliśmy ramy historyczne obszarów, „które przez szereg stuleci wchodziły w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów, to znaczy Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz historycznych królestw Czech i Węgier”¹. Ponadto przy świadomości skomplikowanych powiązań historyczno-kulturowych, będących skutkiem realizacji planów imperialnych przez okalające region mocarstwo Habsburgów, Rosję i Niemcy (Prusy), do regionu włączyliśmy także te kraje – mimo dyskusyjności pojęcia „wspólnoty dziejów” w oczach podbitych przez nie narodów. Tak szeroko rozumiana Europa Środkowo-Wschodnia (= Środkowa i Wschodnia)

¹ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1–2, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, wstęp.

stanowi obszar wyjątkowy ze względu na niespotykany chyba w żadnym innym rejonie świata tygiel uwarunkowań kulturowych i wpływów religijnych, a także ze względu na permanentnie wstrząsające region turbulencje wskutek aspiracji politycznych poszczególnych krajów, a ostatnio – z powodu ekspansjonistycznych dążeń Rosji. Nasze szerokie podejście nie wynika przy tym z ambicji całościowego ujęcia fenomenu EŚW, naszą misję upatrujemy raczej w próbach konceptualizacyjnego uporządkowania tej złożonej materii, przy świadomości nieostatecznego charakteru rezultatu naszych poszukiwań i konieczności ich redefiniowania wraz ze zmieniającymi się okolicznościami.

Zmieniający się jak w kalejdoskopie kontekst społeczny, polityczny, kulturowy nieustannie pokazuje, jak wiele się w tej części Europy dzieje, uzasadniając wyodrębnienie związanej z nią problematyki zarówno w optyce historyczno-kulturowej (poznawczej), jak i polityczno-kulturowej (prognostycznej). Już z tego choćby względu świętująca dziś dwudziestolecie Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej na progu swej działalności została postawiona przed koniecznością łączenia diachronii z synchronią. Rzec można: problemy badawcze wyznacza nam sama tysiącletnia tradycja regionu. Wśród obszarów naszych zainteresowań odnajdziemy więc najdawniejsze kontakty polityczno-kulturowe w trójkącie Niemcy – Polska – Ruś Kijowska (X–XII w.), oparte o różne w ujęciu teologicznym, ale podobne w aspekcie moralnym tradycje chrześcijańskie: zachodnią (Rzym – Gniezno) i wschodnią (Bizancjum – Metropolia kijowska), na które nałożyła się w wiekach późniejszych zaborcza polityka Księstwa Moskiewskiego (a następnie Imperium Rosyjskiego) z jednej strony, z drugiej zaś Imperium Habsburskiego i Prus, co w ostatecznym rozrachunku doprowadziło do zdominowania tego regionu w XIX w. przez trzy cesarstwa: Niemiec, Austrii (Austro-Węgier) i Rosji. Ważne miejsce w naszych poszukiwaniach badawczych znajdują takie problemy, jak specyfika procesów narodotwórczych w regionie, rola języków i religii w kształtowaniu tożsamości jęgo mieszkańców oraz czynników zewnętrznych wpływających na relacje kulturowe i narodowościowe w EŚW w XIX i XX w., a także obecnie. Sporo uwagi poświęciliśmy historii najnowszej, zwłaszcza scalającemu region doświadczeniu dwóch totalitaryzmów. Jest to zarazem dramatyczny moment łączący obie perspektywy badawcze: historyczne doświadczenia kształtują poczucie tożsamości regionu leżącego na pograniczu cywilizacji wschodniej i zachodniej, regionu świadomego zagrożeń i nieufnego wobec Wschodu, a podzielającego wartości zachodnie zwłaszcza w zakresie obywatelskiego modelu społeczeństwa i tożsamości.

Jeśli z diachronicznej perspektywy patrzymy na region głównie jako przestrzeń idei, specyficznych doświadczeń historycznych i kulturowych kształtujących

wspólnotę środkowo-wschodnioeuropejską, to konteksty bieżące (jak np. trwający od 2015 r. kryzys uchodźczy, brutalna rzeczywistość rewolucji białoruskiej 2020 r., a zwłaszcza eksplozja rosyjskiej agresji militarnej przeciwko Ukrainie w 2022 r.) wymuszają konieczność dostrzeżenia Europy Środkowo-Wschodniej jako obszaru spraw bolesnych i trudnych. Także dziś z przykrością musimy stwierdzić, że współczesne wyzwania społeczne, polityczne, militarne, ekonomiczne, ideologiczne i kulturowe nie przybliżają nas do odpowiedzi na pytanie o możliwość ich rozwiązania na drodze dialogu międzykulturowego, zwłaszcza w obliczu aneksji terytorialnych i konfliktów zbrojnych jako przedłużenia polityki (neo)imperialnej.

Mimo dynamicznych przemian w regionie misja Katedry pozostaje niezmienna. Jest nią dążenie do coraz pełniejszego skategoryzowania uwarunkowań i skonceptualizowania złożonej sytuacji interkulturowej w EŚW. Jako Katedra jesteśmy w tej sytuacji „zanurzeni” nie tylko w sensie zbudowanego od podstaw programu badawczego, lecz także – a może przede wszystkim – jako zespół ludzi o różnych zapleczeniach etnicznych i kulturowych, zdecydowany działać wspólnie, przejawiający ciekawość siebie nawzajem i ciekawość podejmowanej problematyki, a także troskę o tzw. europejską przyszłość tej części kontynentu. Jest to zarazem zespół budujący pozycję Katedry opartą na trwałym dorobku, gotowy do kooperacji w różnych przedsięwzięciach badawczych i formacyjnych, uczciwy i lojalny w korzystaniu z cudzych rezultatów badawczych, szanujący dorobek poprzedników naukowych. Słowem – pracowników Katedry cechuje przywiązanie do etosu naukowca rozumianego jako grupowa orientacja na konkretne wartości w pracy badawczej, dydaktycznej i formacyjnej, takie jak dążenie do prawdy, poddawanie własnych hipotez próbie zespołowej dyskusji i weryfikacji, troska o popularyzację wiedzy i jej dostępność czy wreszcie – twórcze relacje między studentem a nauczycielem akademickim, zgodne z postulatem jedności profesorów i studentów oraz postulatem służby społeczności akademickiej na rzecz społeczeństwa obywatelskiego.

Interkulturowa aktywność Katedry, jej zdolność do współpracy ze środowiskami naukowymi z krajów regionu, jest skutkiem, a zarazem źródłem cennych kompetencji, chroniących nas przed syndromem rutyny i monotonii. Stanowiąc odwzorowanie modelu sytuacji interkulturowej regionu odpowiada zarazem na postulat współczesnej Europy, który odzwierciedla m.in. motto Unii Europejskiej: „jedność w różnorodności” / „zjednoczona w różnorodności”. Podkreślana w nim „różnorodność” sygnalizuje de facto złożoną problematykę tożsamości, będącą niejako naturalnym polem badawczym ogniskującym wysiłki pracowników. „Zjednoczenie” – „jedność” w różnorodności jest zaś zgodne z interkulturowością, z immamentnymi dla niej dialogiem, wsparciem i wzajemnym poszanowaniem

różnic kulturowych (etnicznych, językowych, religijnych etc.), tj. odrębnych tożsamości kulturowych, oraz uznaniem ich równości wobec prawa będącego gwarantem niekonfliktowego współistnienia i wspólnego rozwoju społeczeństw.

W tym kontekście zawarte w niniejszym tomie teksty wpisują się w badania nad tożsamością kulturową Europy Środkowo-Wschodniej, a także świadomością społeczną i polityczną jej mieszkańców. Choć nie jest to problematyka nowa, to wiedza na temat wielu jej aspektów nadal jest powierzchowna, fragmentaryczna, nienadążająca za zmieniającymi się kontekstami. W tej materii badawczej bardzo często (wskutek przemian politycznych i społecznych w regionie, pojawienia się nowych źródeł i instrumentów badawczych) dochodzi do zmiany paradygmatów i przełamywania istniejących stereotypów, zaciemniających prawdę o rzeczywistości historyczno-kulturowej. Ich istnienie jest szkodliwe nie tylko dla rozumienia sytuacji interkulturowej w regionie, stanowią również barierę dla jego naturalnego rozwoju, co dobitnie unaocznili wydarzenia roku 2020 w Białorusi czy rosyjska agresja zbrojna na pełną skalę wobec Ukrainy rozpoczęta 24 lutego 2022 r., stanowiące próbę unicestwienia białoruskiej i ukraińskiej tożsamości obywatelskiej.

Trwająca inwazja Rosji na Ukrainę w bolesny sposób zaktualizowała dwa ważne, a zarazem przeciwstawne pytania: o tożsamość – o odrębność regionu oraz wspomnianą wyżej jego „jedność / zjednoczenie w różnorodności”. Bezdyskusyjność odrębności regionu w perspektywie wewnętrznej wyraźnie unaocznili działania społeczeństw i władz krajów regionu, które rosyjską agresję przeciwko Ukrainie potraktowały jako zagrożenie dla własnej tożsamości, a w perspektywie zewnętrznej – na zasadzie kontrastu – decyzje i sposób działania władz krajów Europy Zachodniej, zauważane także w opiniach i komentarzach prasy zachodnioeuropejskiej. Rosyjska agresja każe zarazem podać w wątpliwość samą „jedność”, tj. spójność regionu w znaczeniu przyjętym ogólnie, gdzie „jedność” to „spoista i zorganizowana całość”, „harmonijne współżycie i jednomyślne działanie”, a także w znaczeniu filozoficznym, gdy mowa jest o „wspólności i jedyności istoty, podstawy lub zasady czegoś”², a czasownik zjednoczyć [„połączyć w celu wspólnego działania ludzi, organizacje, siły itp.”³] podkreśla wspólnotowość, ideę wspólnego celu. Jednoznacznie wskazuje na to również oficjalna wykładnia unijna, zgodnie z którą „aby zapewnić pokój i dobrobyt oraz chronić bogactwo kultur, tradycji i języków w Europie,

² *Jedność*, Słownik PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/jednosc.html> [dostęp: 01.08.2022].

³ *Zjednoczenie*, Słownik PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/zjednoczenie.html> [dostęp: 01.08.2022].

Europejczycy powinni działać wspólnie⁴. Agresja rosyjska uniemożliwia rozpatrywanie regionu w tym paradygmacie. Ujawnia bowiem różnice w uznawanych przez Rosję wartościach cywilizacyjnych, plasując ją w obrębie cywilizacji azjatyckiej, zgodnie z projekcją współtwórcy rosyjskiej geopolityki i ideologii Aleksandra Dugina, który za ważny moment w procesie kształtowania tożsamości rosyjskiej, odrębnej od zachodniej, uznaje panowanie mongolskie⁵. Rosja, będąca w przeszłości źródłem wyzwań dla sąsiednich narodów, niejako swą bieżącą praktyką polityczną potwierdza i utrwała swój wizerunek „kulturowo innego, obcego”. Dodatkowo społeczeństwo rosyjskie w kategoriach wymiarów kulturowych Geerta Hofstedeego należy uznać za kolektywistyczne, nie zaś – jak większość społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej – za indywidualistyczne.

Wojenny kontekst sytuacyjny w regionie skłania ponadto do zweryfikowania tezy o niezachwianej woli prowadzenia interkulturowego dialogu przez społeczeństwa regionu, opartego na poszanowaniu odrębności i równych praw poszczególnych kultur i narodów. Zmusza do podzielenia powszechnej już opinii, że „nie jest to tylko wojna Putina, ale Rosjan”⁶. Dziś przeciętny Rosjanin nie akceptuje istnienia odrębnych tożsamości ukraińskiej i białoruskiej, Ukraińców i Białorusinów uważa za modyfikację narodu rosyjskiego, a język białoruski i ukraiński za dialekty języka rosyjskiego. Uznając ich terytoria za jeśli nie część „imperialnej Rosji”, to przynajmniej za sferę swych wpływów i rdzeń „rosyjskiego świata”, pod koniec marca 2022 r., czyli po miesiącu „bratobójczej” wojny, zdecydowana większość Rosjan (83%) zaakceptowała ukraińską politykę Władimira Putina, a prawie 76% respondentów – „operację specjalną” przeciwko Ukrainie. I choć na taki wynik sondaży mógł oczywiście wpłynąć strach lub konformizm ankietowanych, to mimo wszystko dowodzi on, że tylko nieliczna garstka nie dała się przekonać, że w wojnie z Ukrainą Rosja broni własnej suwerenności. Większość zachowuje się jak po aneksji Krymu w 2014 r., którą Rosjanie entuzjastycznie poparli jako „akt sprawiedliwości dziejowej” i symptom „rosyjskiej wiosny”. Mimo że niewątpliwie jest to efekt intensywnych działań propagandowych, które – prowadzone wiekami – doprowadziły do wykształcenia się postawy społecznej, przez samych Rosjan określanej jako „gen rabstwa /

⁴ Motto UE, https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols/eu-motto_pl [dostęp: 01.08.2022].

⁵ Александр Дугин, *Наш Путь. Стратегические перспективы развития России в XXI веке*, Москва 1999, s. 18.

⁶ Agnieszka Bryc, *Rosyjski „Mein Kampf”? To nie jest wojna Putina, to wojna Rosjan*, „Polityka” z 7 IV 2022, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2161399,1,rosyjski-mein-kampf-to-nie-jest-wojna-putina-to-wojna-rosjan.read> [dostęp: 01.08.2022].

niewolnictwa”, to zarazem należy pamiętać o tradycji rosyjskich zrywów rewolucyjnych, XIX-wiecznych narodnikach, kulturze dysydenckiej, która plasuje ten kraj w kręgu kultur toczących odwieczną walkę z tyranią, despotyzmem i zniewoleniem podbitych narodów. Niemniej obecny „stan ducha” Rosjan, ich percepcja świata każą zrewidować, czy wręcz na nowo opisać, postawy większości społeczeństwa FR, naznaczone pogardą dla obcego, wielkoruskim szowinizmem, przemocą imperialną i podatnością na wszelkiego rodzaju manipulacje.

Proponowany czytelnikowi tom jest rezultatem naszego głębokiego przekonania o wadze problematyki tożsamości środkowoeuropejskiej, czy lepiej – tożsamości środkowoeuropejskich. W książce dotykamy różnych aspektów i przejawów tego skomplikowanego i wielowymiarowego fenomenu oraz roli czynników wpływających na kształtowanie się kulturowej mapy tożsamościowej regionu, takich jak język, religia, zwyczaje, pamięć historyczna. Omawiamy również dylematy i wyzwania, które zaważyły na wyborze cywilizacyjnym narodów EŚW. W założeniu ma to przybliżyć nas do odpowiedzi na pytania o genezę zjawisk współczesnych, których należy szukać w procesach kulturowych długiego trwania.

Zakres problemowy tomu odzwierciedla wachlarz obszarów wpisanych w pole badawcze Katedry, a także zainteresowań jej pracowników, będących przedstawicielami różnych dyscyplin: historii, kulturoznawstwa, literaturoznawstwa i językoznawstwa. Zgodnie z filozofią badań jednostki, publikacja ma charakter interdyscyplinarny, w czym upatrujemy jeden z głównych walorów naszej dwudziestoletniej działalności. Uważamy, że właśnie interdyscyplinarność umożliwia także najbardziej wnikliwe i dogłębne przyjrzenie się meandrom procesów tożsamościowych w EŚW.

Tom rozpoczynają materiały o niejako programowym charakterze dotyczącym teoretycznych rozważań nad tożsamością kulturową regionu. Otwiera je tekst Joanny Getki, która porusza interesujące, a zarazem szerzej nieznane problemy instrumentalizacji i ideologizacji humanistyki, które obnażyła rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy. Dziękując się przemyśleniami na temat rosyjsko-ukraińskich, a także polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych, autorka przestrzega przed uleganiem obciążonym politycznie mitom i dogmatom, silnie obecnym w nauce rosyjskiej, mającej nadal duży wpływ na sławistykę światową.

Leszek Szaruga w jak aktualnym tekście na temat rosyjskiej wojny, której celem jest zniszczenie tożsamości Ukraińców, dobitnie uzasadnia, że jest to zarazem wojna o tożsamość EŚW, czas próby dla narodów regionu, której konsekwencje tożsamościowe i wolnościowe są nietrudne do przewidzenia. Marcin Niemojewski z kolei konfrontuje „wewnętrzny” obraz EŚW z echem debaty naukowej na temat regionu w zachodniej literaturze przedmiotu. Teoretyczną

podstawę jego analizy modelu konstruowania tego obrazu na Zachodzie stanowi ujęcie regionu jako bytu liminalnego.

Kolejne dwa teksty wyszły spod pióra historyków badających różne zagadnienia związane z tożsamością kulturową EŚW. Grzegorz Gąsior przybliżył słabo rozpoznany problem nacjonalizmu gospodarczego w Zagłębiu Ostrawsko-Karwińskim w okresie I Republiki Czechosłowackiej, w tym zwłaszcza ówczesne przesłanki tego fenomenu (naród, tożsamość, pieniądze). Jerzy Grzybowski przeanalizował problemy uchodźcze Białorusinów w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej. Badacz szczegółowo przedstawił organizację życia religijnego, ukazując dylemat dotyczący wyboru religii, który nękał powojenną emigrację białoruską.

W ostatniej części publikacji przedstawiono problematykę tożsamości kulturowej przez pryzmat literatury i języka. Iwona Krycka-Michnowska scharakteryzowała doświadczenie emigracyjne Wasilija Janowskiego i jego kontakty z kulturą zachodnioeuropejską, co wpłynęło na budowę jego tożsamości uchodźczej, mającej odzwierciedlenie we własnym niepowtarzalnym stylu pisarza z Rosji reprezentującego tzw. niezauważone pokolenie literackie. Z konceptualizacją ojczyzny z zupełnie innej perspektywy łączy się również tekst Beaty Kubokovej, który dotyczy dystynktywnego aspektu czeskiej tożsamości narodowej, jakim jest percepcja pojęcia ojczyzny i jego obrazów w czeskiej spuściźnie kulturowej. Tom kończy tekst Olgi Lesickiej, która poddała analizie tożsamość językową w kontekście naukowych kontaktów międzyjęzykowych. Autorka skupiła się na wybranych problemach semantyki i pragmatyki zapożyczeń terminów społeczno-ekonomicznych w języku rosyjskim i polskim.

Sygnalizowane teksty reprezentują różne dyscypliny naukowe, lecz łączy je wspólny motyw, jakim jest tożsamość kulturowa Europy Środkowo-Wschodniej. Część zamieszczonych tu analiz należy traktować jako początek badań nad daną problematyką, część natomiast to swoiste podsumowanie wieloletnich badań. Wszyscy autorzy szukali zarazem odpowiedzi na zasadnicze pytanie: czym jest tożsamość kulturowa regionu, w czym ona się przejawia i przed jakimi wyzwaniami stoi obecnie?

Prawdziwy boom zainteresowań tą problematyką – jak już wspomniano – wyzwoliły ostatnie wydarzenia społeczno-polityczne i militarne, zwłaszcza bezprecedensowy zryw wolnościowy w Białorusi w 2020 r. oraz zbrojna agresja Rosji wobec Ukrainy. Związane z tym gwałtowne wstrząsy polityczne, społeczne i kulturowe w regionie EŚW, jak również głęboki kryzys tożsamościowy, jaki przeżywa Rosja podkreślająca dziś swą antyzachodnią orientację, nie pozostaną bez wpływu na dalszą działalność Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej. Staną się swoistym punktem odniesienia, miarą

kolejnych przewartościowań i drogowskazem w naszych dalszych poszukiwaniach. W tym sensie obchodzony przez Katedrę jubileusz dwudziestolecia pracy dydaktycznej otwiera nowy rozdział w badaniach i dydaktyce meandrów tożsamości regionu, jego dziedzictwa kulturowego i historycznego. Będziemy go pisać bogatsi o doświadczenia, jakie zdobyliśmy w ciągu dwóch minionych dekad, a jednocześnie – jak do tej pory, uważnie wsłuchując się w przesłania naszych znakomitych poprzedników badawczych – pamiętać o procesualnej naturze tożsamości, która „nie jest nam dana, trzeba ją wskrzesić, zbudować, a gdy się już posiadzie – wzmacniać”⁷. Siłą rzeczy sama kategoria tożsamości, towarzysząca nam od samego początku istnienia Katedry, pozostanie naszym kluczowym narzędziem analitycznym do opisu i wyjaśniania szerokiego obszaru zjawisk, ich ciągłości i zmian, ich interpretacji w różnych kontekstach społeczno-kulturowych regionu EŚW i różnych ujęciach: antropologiczno-kulturowym, etnologicznym, historycznym, literaturoznawczym, lingwistycznym itd.

Redaktorzy

⁷ Zygmunt Bauman, *Tożsamość – jaka była, jest, i po co?*, [w:] *Wokół problemów tożsamości*, red. A. Jawłowska, Warszawa 2001, s. 8–9.